

УДК : 329.71

**РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ РУХІВ НА ЗАХИСТ ПРАВ
ЛЮДИНИ У СТАНОВЛЕННІ ДЕМОКРАТИЧНИХ
РЕЖИМІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ
У ПЕРІОД 1989–1991 рр.**

Важна Катерина Анатоліївна

кандидат юридичних наук,

*Київський національний університет культури і мистецтв,
м. Київ, Україна*

ORCID: 0000-0001-5591-8853

kateryna.vazhna@gmail.com

Надіслано:

14.11.2019

Рецензовано:

29.11.2019

Прийнято:

10.12.2019

Міщенко Алла Борисівна

кандидат політичних наук,

*Київський національний університет культури і мистецтв,
м. Київ, Україна*

ORCID: 0000-0001-6693-6221

mishenko.ab@gmail.com

Аналізуються основні напрями (види) громадських рухів на захист прав людини в Україні та інших країнах Центральної та Східної Європи (далі – ЦСЄ) у період 1989–1991 рр. Використання міждисциплінарного підходу дозволило дослідити вплив таких рухів на зміну соціальної свідомості, на зростання патріотичних та опозиційних настроїв у суспільстві. Такі рухи проявлялися у різних сферах суспільного життя та мали різну інтенсивність. Зокрема, у статті аналізуються наступні найпотужніші напрями громадських рухів, які були присутні фактично у всіх державах ЦСЄ (зокрема в Україні): Гельсінський рух на захист прав людини; молодіжні рухи, спрямовані на боротьбу за демократію і державну незалежність, а також на захист освітніх прав; громадські рухи на захист релігійних, екологічних та трудових прав (робітничий і профспілковий рухи).

Проведений політико-правовий аналіз показав, що нові громадські рухи та громадські організації в перші роки заснування не завжди носили прямий протестний або яскраво опозиційний характер. Вимоги, які вони висували стосувалися переважно розширення прав і свобод, зменшення державного втручання в окремі сфери життя, покращення умов соціального та політичного розвитку тощо. Проте, з часом такі громадські рухи у різних сферах суспільного життя дуже часто набували політичного та опозиційного

характеру. Відповідно, зроблено висновки, що вказані рухи відіграли ключову роль у реалізації антитоталітарних революцій, поваленні тоталітаризму та побудові нових демократичних режимів у країнах ЦСЄ. Розвиток громадських рухів на захист прав людини в Україні у період 1989–1991 рр. був спрямований на збереження національної ідентичності, що сприяло формуванню визвольного руху в боротьбі за самостійність України та вихід її зі складу СРСР.

Ключові слова: громадський рух на захист прав людини; держави Центральної та Східної Європи; тоталітарний режим; країни соціалістичного табору; Гельсінський рух на захист прав людини; молодіжні рухи на захист прав людини; громадські рухи на захист релігійних прав; громадські рухи на захист трудових прав.

Vazhna Kateryna, Ph.D. in International Law, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine;

Mishchenko Alla, Ph.D. in Political Sciences, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine

The Role of Public Movements for the Protection of Human Rights in the Formation of the Democratic Regimes of Central and Eastern Europe in 1989–1991

The main directions (kinds) of the public movements for the protection of human rights in Ukraine and other states of the Central and Eastern Europe (CEE) in the period of 1989–1991 are analyzed. The employment of an interdisciplinary approach allowed to study the influence of these movements on the change of the social consciousness and on the increase of patriotic and opposition sentiments in the society. It is indicated that such movements appeared in different spheres of the society life and had dissimilar intensity. In particular, in the article, the following most significant directions of the public movements are being analyzed, which took place, in fact, in all CEE countries including Ukraine: Helsinki Human Rights Movement; youth movements aimed at fighting for democracy and the state independence as well as the protection of rights for education; public movements for protection of religious, ecological, and employment rights (labor and trade union movements).

The political and legal analysis conducted demonstrates that the new public movements and public organizations in their first years of activity did not always have the directly protesting or clearly oppositional character. The conditions imposed by them concerned rather enhancement of the rights and freedoms, limitation of the state intrusion into particular spheres of life, improvement of the conditions of the social and political development, etc. Nevertheless, with the flow of time, such public movements in different spheres of public life very

Важна Катерина Анатоліївна, Міщенко Алла Борисівна
Роль громадських рухів на захист прав людини у становленні демократичних режимів Центральної та Східної Європи у період 1989–1991 рр.

---

often gained political and opposing character. As a result, the conclusion has been made that the indicated movements have played the key role in the realization of antitotalitarian revolutions, the overthrow of totalitarianism, and building the new democratic regimens in the CEE countries. The development of the public movements for the protection of human rights in Ukraine in the period of 1989-1991 was aimed at preserving the identity, which contributed to the formation of the liberation movement in the struggle for independence of Ukraine and its withdrawal from the USSR.

Key words: the public movement for the protection of human rights; states of the Central and Eastern Europe; the totalitarian regime; countries of the socialist camp; the Helsinki Human Rights Movement; youth movements for the protection of human rights; public movements for the protection of religious rights; social movements to protect labor rights.

Важна Катерина Анатольевна, кандидат юридических наук, Киевский национальный университет культуры и искусств, г. Киев, Украина;

Мищенко Алла Борисовна, кандидат политических наук, Киевский национальный университет культуры и искусств, г. Киев, Украина

Роль общественных движений в защиту прав человека в становлении демократических режимов Центральной и Восточной Европы в период 1989–1991 гг.

Анализируются основные направления (виды) общественных движений в защиту прав человека в Украине и других странах Центральной и Восточной Европы (далее – ЦВЕ) в период 1989–1991 гг. Использование междисциплинарного подхода позволило исследовать влияние таких движений на смену социального сознания, на рост патриотических и оппозиционных настроений в обществе. Указывается, что такие движения проявлялись в разных сферах общественной жизни и имели разную интенсивность. В частности, в статье анализируются следующие мощные направления общественных движений, которые присутствовали практически во всех государствах ЦВЕ (в том числе и в Украине): Хельсинкское движение в защиту прав человека; молодежные движения, направленные на борьбу за демократию и государственную независимость, а также на защиту образовательных прав; общественные движения в защиту религиозных, экологических и трудовых прав (рабочий и профсоюзный движения).

Проведенный политико-правовой анализ показал, что новые общественные движения и общественные организации в первые годы основания не всегда носили прямой протестный или ярко оппозиционный характер. Требования, которые они выдвигали касались в большей степени расширения прав и свобод, уменьшение государственного вмешательства в

отдельные сферы жизни, улучшение условий социального и политического развития и т. д. Однако, со временем такие общественные движения в различных сферах общественной жизни очень часто приобретали политический и оппозиционный характер. Соответственно, сделаны выводы, что указанные движения сыграли ключевую роль в реализации антитоталитарных революций, свержения тоталитаризма и построении новых демократических режимов в странах ЦВЕ. Развитие общественных движений в защиту прав человека в Украине в период 1989-1991 гг. были направлены на сохранение национальной идентичности, способствовали формированию освободительного движения в борьбе за независимость Украины и выход ее из состава СССР.

Ключевые слова: общественное движение в защиту прав человека; государства Центральной и Восточной Европы; тоталитарный режим; страны социалистического лагеря; Хельсинское движение в защиту прав человека; молодежные движения в защиту прав человека; общественные движения в защиту религиозных прав; общественные движения в защиту трудовых прав.

Вступ

У науковій літературі відсутній єдиний одноголосний підхід до визначення переліку держав, що складають регіони, які в політології і теорії міжнародних відносин прийнято охоплювати поняттями держави Центральної та держави Східної Європи. Проте, вчені наголошують, що за змістовним наповненням дані терміни охоплюють європейські держави, які входили в систему так званого «соціалістичного табору» і які майже одночасно здійснили транзит від тоталітаризму до демократії внаслідок серії антитоталітарних революцій. Ключовий найважливіший етап таких революцій у даних державах припав на 1989–1991 рр. (Kahanov, 2009). Велику роль у реалізації вказаних антитоталітарних революцій відіграла активізація громадських рухів на захист прав людини. Такі рухи проявлялися у різноманітних сферах соціального життя і дещо відрізнялися інтенсивністю та характером вимог в різних державах, проте, безсумнівно, громадські рухи на захист прав людини відіграли важливу роль у посиленні опозиційних рухів, у реалізації антитоталітарних революцій та становленні нових демократичних режимів у державах зазначеного регіону.

Зокрема, в Україні переломним моментом активізації опозиційних та національно-визвольного рухів, які почали масово наростати ще в кінці 1980-х рр., став 1989 р. Надзвичайно важливу роль у даних процесах, а в подальшому і в становленні нового демократичного режиму, відіграла діяльність громадських рухів на захист прав людини у різних сферах соціального життя.

Важна Катерина Анатоліївна, Міщенко Алла Борисівна
Роль громадських рухів на захист прав людини у становленні демократичних режимів Центральної та Східної Європи у період 1989–1991 рр.

У статті використовується системний метод для виявлення цілісності в характеристиках зародження та безпосередньої діяльності різноманітних громадських рухів; історичний метод дозволив виокремити особливості періоду якісної трансформації неформальних об'єднань у цілісні структури, політичні партії; порівняльний метод був застосований для виявлення спільних та відмінних рис громадських рухів у різних країнах Центральної та Східної Європи та наявність хронологічних збігів як певної тенденції розвитку країн соціалістичного табору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Громадські рухи на захист прав людини стали об'єктом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, а зокрема: С. Бичек, К. Буш, О. Гавриленко, Т. Горбань, Б. Горинь, В. Єленський, К. Женгал, Г. Зеленько, Ю. Каганов, О. Корнієвський, В. Коцур, В. Куйбіда, О. Лисяк, Л. Лук'яненко, В. Островський, В. Палагнюк, Т. Перга, А. Русначенко, А. Рябчук, С. Шаправський, В. Якушик та багато ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми

Подальшого глибокого вивчення потребує роль громадських рухів на захист прав людини у поваленні тоталітаризму та побудові нових демократичних режимів в Україні та інших державах Центральної та Східної Європи (далі – ЦЄ) у період 1989–1991 рр.

Формулювання мети і завдань статті

Встановити роль громадських організацій і рухів на захист прав людини у поваленні тоталітаризму та побудові нових демократичних режимів в Україні та інших державах ЦЄ у період 1989–1991 рр.; довести, що вказані громадські рухи часто набували політичного та опозиційного характеру, ставали важливою складовою національно-визвольної боротьби.

Виклад основного матеріалу дослідження

Відповідно до сфер формування і діяльності громадських рухів, вважаємо за доцільне виокремити такі найпотужніші напрями (види) громадських рухів на захист прав людини в Україні та інших державах Центральної та Східної Європи у період 1989–1991 рр.: 1. Гельсінський рух на захист прав людини; 2. Молодіжні рухи, спрямовані на боротьбу за демократію і державну незалежність, а також на захист освітніх прав; 3. Громадські рухи на захист релігійних прав; 4. Громадські рухи на захист трудових прав (робітничий і профспілковий рухи); 5. Громадські рухи на захист екологічних прав.

Гельсінський рух на захист прав людини. У державах Центральної та Східної Європи у 1989–1991 рр. правозахисні рухи, зокрема рухи на захист прав людини, стали важливою складовою опозиційного спектру боротьби та важливим чинником становлення нових демократичних режимів. В Україні,

як і деяких інших державах Центральної та Східної Європи у 1989–1991 рр. такі рухи на захист прав людини стали можливими внаслідок укладення Гельсінських угод і розпочали свою діяльність саме під лозунгами реалізації положень та ідей Гельсінських угод.

1 серпня 1975 р. уряди 35 держав Європи і Північної Америки, зокрема і уряд СРСР, підписали Гельсінські угоди, що були покликані закріпити нові відносини в Європі, забезпечити виконання у кожній з держав-підписантів високих принципів демократії та прав людини. Розуміючи, що в тогочасних умовах Радянської України реалізувати вказане практично неможливо, ще 9 листопада 1976 р. група правозахисників та представників українського супротиву об'єдналася для сприяння виконанню Гельсінських угод і підписали Декларацію Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (далі – Декларація УГГ) (Ostrovskiy, 2015; Misiiia ta istoriia Spilky, 2019). Так була утворена Українська група сприяння виконанню Гельсінських угод або Українська гелсінська група (далі – УГГ). Пізніше УГГ стала найбільшою правозахисною організацією в республіці і незважаючи на постійні жорсткі репресії щодо її учасників не припинила своє існування (Misiiia ta istoriia Spilky, 2019).

До 1988 р. УГГ нараховувала близько 50 членів, що було значно менше, ніж у деяких інших країнах Центральної та Східної Європи. Проте, український гелсінський рух у формі Української гелсінської спілки (далі – УГС) вже у квітні 1990 р. нараховував більше 2300 членів (Kahanov, 2009, p. 12; Lukianenko, 2010, pp. 15–16). Український вчений Ю. О. Каганов наголошує на відносності оцінок про нечисленність українського гелсінського руху, адже, на думку дослідника, він справив значно потужніший вплив на владу, ніж в інших окремих країнах ЦСЄ. Ю. О. Каганов вказує: «Спільною рисою гелсінських організацій виявилася однобока соціальна структура, в якій переважали представники інтелігенції, та геттоізованість учасників, що унеможливило переростання руху в масовий... На український гелсінський рух, порівняно з іншими організаціями гелсінського спрямування у ЦСЄ, лягало подвійне навантаження. При загальній домінімі захисту прав людини увага зосереджувалась на національно-визвольній боротьбі – убезпеченні від розчинення національної ідентичності та порушенні питання про унезалежнення України... Національно-визвольне забарвлення українського гелсінського руху є причиною застосування тотального кримінального переслідування, психіатрії у каральних цілях і катування членів УГГ, що контрастувало з методами урядів країн ЦСЄ, які у більшості випадків вдавалися до адміністративних та пропагандистських засобів нейтралізації правозахисників» (Kahanov, 2009, p. 12).

У Декларації УГГ визначалися мета й завдання організації, серед яких найголовнішим було «ознайомлення урядів країн-учасниць і світової

Важна Катерина Анатоліївна, Міщенко Алла Борисівна
Роль громадських рухів на захист прав людини у становленні демократичних режимів Центральної та Східної Європи у період 1989–1991 рр.

громадськості з фактами порушень на терені України Загальної декларації прав людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською нарадою» (Островський, 2015). Для виконання цього завдання активісти групи мали збирати й опрацьовувати факти порушення прав людини в УРСР, знайомити з ними владні інституції республіки та союзного центру, уряди країн-підписантів Гельсінського заключного акта та світову громадськість. Усі дії мали відбуватися легально, у межах радянського й міжнародного права. Позаяк на перше місце ставилося питання правозахисту, це уможливило долучення до УГГ людей різних світоглядних орієнтацій і політичних поглядів. Зокрема, революційно налаштовані українські націоналісти, які не полишали думки про відновлення збройної боротьби, вступали до групи (Ostrovskiy, 2015).

Пізніше період та характер перебудови, вихід на свободу багатьох політ'язнів поживав громадсько-політичне життя в Україні. Активна політична діяльність опозиційних до політики Комуністичної партії Радянського Союзу неформальних організацій у країнах Балтії, Грузії та інших республіках змусила опозиціонерів задуматися, як подолати відставання України в опозиційному русі. 24 квітня 1988 р. прийнято рішення про створення на базі УГГ цілком нової організаційної структури – Української гелсінської спілки (далі – УГС), мета і діяльність якої відповідали б новим віянням часу. Було прийнято програму УГС під назвою «Декларація принципів Української гелсінської спілки». Один із засновників УГС В. Чорновіл у статті «Як виникла й діє Українська гелсінська спілка» згадує: «Так ми прийшли до ідеї реорганізації Української гелсінської групи в широку організацію, що базується на правозахисних принципах у розширеному розумінні – не тільки як основних прав людини, а насамперед основних прав нації, включаючи право на повноцінне державне існування. Ці засади й лягли в основу Декларації принципів УГС...» (Ногун, 2018).

Зберігаючи назву, «Гелсінська» спілка й далі формально залишається правозахисною організацією, але нові умови дають можливість перенести зусилля із захисту прав окремих осіб на головне – боротьбу за демократію та національну свободу. З розширенням демократії, можливості політичної діяльності почали збільшуватися і УГС стає більше політичною організацією. Українська гелсінська спілка бачить своє завдання в ліквідації несправедливої системи і побудові нового суспільства, у якому політичні права людини гарантувалися б демократією з кількопартійною політичною системою, а трудові – свободою економічної діяльності (Lukianenko, 2010, pp. 15–16).

Незважаючи на те, що в програмному документі – «Декларації принципів УГС» – спілка проголошувалася як «федеративне об'єднання самоврядних правозахисних груп і організацій», насправді в Україні (у Західній через 50,

а в Наддніпрянській через 69 років) постала перша опозиційна комуністичній владі політична партія. Невідповідність між реальними і проголошеними цілями була не випадковою, бо засновники організації, які пройшли через десятилітні строки ув'язнення за «націоналізм» та «антирадянську діяльність», знали ціну «комуністичним реформам» і через маскування під правозахисну діяльність намагалися захистити організацію від передчасного розгрому.

Сьогодні дослідники виокремлюють два основні напрямки діяльності УГС: перший – розвиток обласних філій і максимальна активізація їхньої діяльності в усіх регіонах України, і другий – проникнення в різноманітні неформальні об'єднання з метою їхньої політизації (Kuibida, 2018).

Як зазначає Голова Київської філії УГС О. Шевченко, Українська гельсінська спілка стала організатором, натхненником і провідником переможної національно-визвольної революції кін. 80-х – поч. 90-х рр. «Це була перша опозиційна політична організація в Українській радянській Соціалістичній Республіці, яка оголосила себе відкритою, легальною і демократичною. Кістяком новоствореної організації були політичні в'язні, які пройшли табори і лише утвердилися у своїх політичних переконаннях. Ми поводитися так, як би ми поводитися в абсолютно незалежній демократичній державі, і наші принципи зумовлені державницькими прагненнями фундаментальних змін в тоталітарній державі. І такі зміни настали: через 2 місяці після того, як почала діяти перша, демократично обрана Верховна Рада, було прийнято Декларацію про державний суверенітет України, у якій знайшли відображення основні принципи політичної програми УГС» (Davud proty Holiafa..., 2018).

Фактично з часом діяльність УГС переродилася в Українську Республіканську партію (далі – УРП) і пізніше стала провідною частиною Народного Руху України.

У ході виборів до Верховної Ради УРСР значна кількість кандидатів від УГС стають народними депутатами України і 16 липня 1990 р. за їхньою ініціативою Верховна Рада УРСР приймає Декларацію про державний суверенітет України. Цей важливий ідеологічно-пропагандивний документ в основних своїх параметрах повторював програму «Декларації принципів Української гельсінської спілки». З 18 по 21 серпня 1991 р. саме лідери УГС/УРП і піднімають Верховну Раду УРСР на спротив, а один із засновників Української гельсінської спілки Левко Лук'яненко особисто пише текст Акту проголошення незалежності України, який Верховна Рада України приймає 24 серпня 1991 р. (Kuibida, 2018).

Голова Українського інституту національної пам'яті В. В'ятрович вказує: «УГС поклала початок низці інших організацій демократичного спрямування.

Важна Катерина Анатоліївна, Міщенко Алла Борисівна
Роль громадських рухів на захист прав людини у становленні демократичних режимів Центральної та Східної Європи у період 1989–1991 рр.

Вона стала зародком української багатопартійності, вона склала першу публічну опозицію до комуністичної влади, вона стала зародком низки громадських ініціатив...» (Davyd proty Holiafa..., 2018).

Українська Гельсінська Спілка відіграла одну з головних ролей у національно-визвольній боротьбі українського народу наприкінці 1980-х – поч. 1990-х рр., особливо в переломний період 1989–1991 рр. Започаткована дисидентами-правозахисниками, вона стала першою опозиційною політичною організацією партійного типу, що спромоглася залучити до активної політичної діяльності широкі маси українського населення (Vuchek, 2014, p. 152).

Молодіжні рухи, спрямовані на боротьбу за демократію і державну незалежність, а також на захист освітніх прав. Важливою ланкою формування громадянського суспільства у період занепаду тоталітарної системи та її якісної трансформації до нового типу вертикальних взаємодій з суспільством стали молодіжні рухи і молодіжні громадські організації. Створення більшості таких суспільних об'єднань стала наслідком трансформації особливого типу субкультур та протестних ідей, що формувалися на зламі боротьби комуністичної і капіталістичної систем. До таких об'єднань можна віднести так звані «хіпі», «панків», «рокерів» та ін. Ці нечисельні та неформальні групи керувалися власними інтересами й потребами, однак через певний період Горбачовської перебудови, вони якісно змінили напрямки та механізми власної діяльності й, відповідно, статутні завдання.

Для нашого дослідження є важливим проаналізувати ці якісні трансформації крізь призму етапів становлення молодіжних організацій. Так, перший етап – це 1985–1988 рр., коли молодь об'єднувалася для досягнення короткострокових цілей і найчастіше в межах вузького кола однодумців. Це були дивні для партійної номенклатури суспільні об'єднання, які складно було контролювати й впливати на них через низьку структурованість таких об'єднань. Неможливість впливати на створені поза державою та її ідеологічними конструкціями молодіжні організації розглядалася як негативний елемент суспільного розвитку. Як пише В. Палагнюк, у цей період заборонялося створювати нові молодіжні організації крім підконтрольної режиму Ленінської Комуністичної Спілки молоді (Palahniuk, 2014, p. 209).

Другим і дуже важливим етапом розвитку молодіжних рухів і організацій в Україні та багатьох інших державах ЦСЄ став період 1989–1991 рр., коли створювалися структури, які ставили за мету об'єднати інтелектуально прогресивну частину суспільства уже в боротьбі за становлення зовсім нового соціально-політичного порядку. Головні протиріччя з державною машиною полягали у протиставленні вкорінених комуністичних

ідеологічних мотивацій та вимог з новими модерновими прагненнями молоді побудувати успішне незалежне майбутнє в межах нових республік.

Третій етап у різних державах ЦСЄ охоплює період декількох років починаючи з 1991 р. Зокрема, в Україні цей етап охопив період 1991–1996 рр. і став періодом кристалізації ідей українського молодіжного руху як системної складової тих змін, що розпочалися у державі після здобуття Україною незалежності. В Україні перехід до демократичних стандартів вимагав прийняття відповідного законодавства. Саме тому були прийняті наступні нормативно-правові акти: Закон України «Про об'єднання громадян» (1992), Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» (1992), Закон України «Про сприяння становленню та розвитку молоді в Україні» (1993). Прийняття цих нормативно-правових актів дозволило максимально швидко наростити потенціал молодіжних організацій, збільшити їхню кількість, систему розгалуженості та представництва по всій країні тощо (Palahniuk, 2014, p. 209).

Варто окреслити також запропонований О. Корнієвським наступний підхід щодо розвитку молодіжного громадського руху в Україні:

– «неформальний» (середина 80-х – осінь 1989 р.) – період теоретичного пошуку в молодіжному середовищі нової системи ідеологічних координат та переоцінки традиційних цінностей;

– «самодіяльний» (осінь 1989 р. – жовтень 1990 р.) – поширення руху соціально-політичних, громадянських ініціатив молоді. Молодіжний рух набув тоді більш організованих форм національно-патріотичного волевиявлення молоді, почав, образно кажучи, виходити з оболонки клубної самодіяльності;

– «інтегративний» (кінець 1990 р. – серпень 1991 р.) – період поглиблення політичної диференціації, у т.ч. й за партійною ознакою; період подальшої інтеграції молодіжних об'єднань в єдиний український молодіжний рух за національну державність, демократичні перетворення і соціальну справедливість; період пошуку молодіжними рухами оптимальної організаційної моделі співпраці на всеукраїнському та регіональному рівнях;

– «посткомуністичний» (з 24 серпня 1991 р. і до теперішнього часу) – етап інституціоналізації, формування інтегрованої сукупності державних і недержавних громадських інституцій, організацій, установ, що ставлять за мету створення необхідних умов для самореалізації молоді, сприяння її соціальному становленню та розвитку. Пріоритетними функціями молодіжного руху стають соціально-захисна, патріотично-виховна та комунікативна (Korniievskiy, 1997, pp. 81–82; Bush, 2015, pp. 87–88).

Аналізуючи вищеописані характеристики становлення нового суб'єкта впливу на владу – молодіжний громадський рух та сформовані молодіжні організації – варто підкреслити їхню ключову функцію, яка полягала у боротьбі

Важна Катерина Анатоліївна, Міщенко Алла Борисівна
Роль громадських рухів на захист прав людини у становленні демократичних режимів Центральної та Східної Європи у період 1989–1991 рр.

за права молоді та студентства, вираження їхніх інтересів та просування своїх представників до системи органів, які розробляли й ухвалювали рішення, що стосувалися безпосередньо молоді чи студентства. Так почали формуватися ключові органи лобювання при місцевих радах, університетах, що породжувало перші елементи самоврядування. Для прикладу, у 1989 р. була створена Українська студентська спілка. В подальшому вона об'єднала вихідців з різноманітних організацій (таких як зелені, комсомольці, рухівці, снумівці тощо) і уже спільно по усій країні будувала розгалужену мережу однодумців. У 1989 р. у Львові було створено «Студенське братство», головними завданнями якого стала боротьба за права та свободи молоді, деідеологізація навчального процесу, відродження традицій національної вищої школи, боротьба з неправомірними діями адміністрацій (Palahniuk, 2014, p. 209). Студентське братство теж досить швидко поширило свою діяльність по території України.

Молодіжні рухи та молодіжні громадські організації відіграли особливу роль у становленні незалежності та суверенітету республік в період розпаду СРСР. У науковій літературі велика кількість праць присвячені подіям першого масового виступу молоді за зміни в Україні, який часто називають «Революцією на граніті». Для політичної кон'юнктури того часу це був безпрецедентний опозиційний сплеск народної боротьби за нові цілі та завдання у розбудові держави. Вийшовши на масові протести для тиску на владу, яка вагалася, молодь стала локомотивом у боротьбі за права не лише студентства, а за право усіх громадян отримати таку бажану демократію й незалежність. Успіх цієї акції назавжди закарбував молодь як окрему групу соціально-політичного розвитку в боротьбі за права та свободи не лише студентства, його неполітичних інтересів, а й як активного учасника тих змін, які очікували Україну та інші країни Центральної та Східної Європи в подальшому.

Як зазначає Т.О. Черкашина, реакція влади на описану активність молоді була різною, іноді такі заходи закінчувалися для організаторів звільненням з роботи, доганами тощо.

Саме молодіжні організації та їх представники часто ставали першим структурним елементом, що легітимізував своєю участю новостворені політичні партії, які почали боротьбу за владу в межах нових суверенних республік. Зокрема, у Польщі, як вказує Г. Зеленько, саме студентські протести запустили хвилю опозиційних виступів та виступів інших структур (профспілки, робітничі страйки), що сприяло зародженню однієї із найвпливовіших політичних партій, яка існує й сьогодні, – це «Солідарність». Таким чином, до другої половини 70-х рр. у Польщі були створені перші опозиційні рухи та організації: Комітет захисту робітників, Рух захисту прав людини та громадянина, Студентський комітет Солідарності у Кракові,

Установчий комітет вільних профспілок у Катовіце, Рух молоді Польщі тощо (Zelenko, 2007). Так, польський молодіжний рух виступив важливим учасником боротьби за права пригноблених соціальних груп, вимагаючи якісних трансформацій від чинної влади не лише у сфері вищої освіти, а й у сфері політичних прав громадян у широкому значенні.

Важливою у розбудові демократії стала роль молоді в Чехословаччині. Окремо варто згадати події студентського мітингу на Центральній площі у Празі 17 листопада 1989 р., коли студентська акція була жорстко придушена, внаслідок чого постраждало близько 500 осіб. Ця подія стала каталізатором суспільної активності і до 20 листопада у Празі вже було близько 400 тисяч демонстрантів (Zelenko, 2007). Вказані події внесли сутнісні зміни у формат та механізми боротьби громадян за власну незалежність.

Головна відмінність молодіжного опозиційного руху в Україні та деяких інших країнах ЦСЄ полягає у тому, що в останніх такий рух був, перш за все, антикомуністичним, державна незалежність уже існувала (хоч і під наглядом СРСР) (Rusnachenko, 1998, pp. 295–296; Каханов, 2008), в той час як у бездержавній Україні молодіжний громадський рух ніс подвійне ідейне навантаження: боротьба з комуністичним режимом за права та демократію і боротьба за становлення незалежної Української держави.

Україна, як і значна частина країн «соціалістичного табору», у розвитку власних молодіжних організацій пройшла складний шлях до плюралізації суспільного та політичного життя, за яким отримала право на власну позицію, до якої прислухалася не лише національна влада, а й республіканські чиновники. Цей момент обґрунтовує важливість і політико-правове значення молодіжних громадських рухів як суб'єкта змін, суб'єкта формування нових нормативно-правових реалій та закріплення прав і свобод як молоді, так і усіх громадян країни.

Громадські рухи на захист релігійних прав. У 1989–1991 рр. в межах території держав Центрально-Східної Європи, де домінуючими були два релігійних напрямки – православний і католицький, релігія та релігійні організації у різній мірі зазнавали впливу і утисків з боку авторитарної соціалістичної влади. Як і багато інших країн соціалістичного табору в розглядуваний період, Україна стала територією апробування багатьох форм і методів антирелігійної політики та водночас була суб'єктом потужного релігійного опозиційного руху.

У поневолених суспільствах опозиційна боротьба і антитоталітарні революції зазвичай мають комплексний та багатоструктурний характер, у них релігійний фактор часто набирає політичного змісту і стає потужним інструментом в опозиційній боротьбі. Тому, природньо, що проблеми релігії й церкви використовувалися у програмах і діях багатьох опозиційних

Важна Катерина Анатоліївна, Міщенко Алла Борисівна
Роль громадських рухів на захист прав людини у становленні демократичних режимів Центральної та Східної Європи у період 1989–1991 рр.

владному режимові організаціях держав Центрально-Східної Європи у 1989–1991 рр. Церква (та загалом релігійні організації) й сама часто виступала суб'єктом опозиційної діяльності, вела боротьбу з режимом за право легальної діяльності та вільного розвитку. Спільною для всіх країн соціалістичного табору стала політика викорінення «релігійних пережитків», обмеження сфери діяльності релігійних організацій, переслідування віруючих, масова атеїзація населення (Kahanov, 2007).

Особливості співіснування і відношення держави до церкви в Україні та інших республіках СРСР (як і в багатьох інших державах Центрально-Східної Європи у той час) вчені характеризують як антагонічний і антицерковний. Антагоністична модель співіснування в державах ЦСЄ була побудована за принципом відкритого або прихованого протистояння влади і церкви, спрямованого на повну домінацію світської влади над духовною. Наприклад, декларуючи в СРСР офіційне лояльне ставлення до релігії (ст. 34, 52 Конституції СРСР від 1977 р. у яких зазначено про рівність громадян перед законом незалежно від їх відношення до релігії, а також гарантувалося право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, відправляти релігійні культу або вести атеїстичну пропаганду) в державі існувала Рада у справах релігійних культів, головним завданням якої був нагляд за дотриманням радянського законодавства про релігію і церкву, а на практиці – суворий контроль за релігійною сферою з застосуванням бюрократично-репресивного апарату із виявлення і ліквідації неугодних владі духовних осіб. Антицерковна політика держави у ЦСЄ виявлялася у намаганні влади применшити роль церкви у розбудові суспільства. Духовність замінювалася матеріальними цінностями, релігійні споруди перетворювалися на громадські установи або, у кращому випадку, на музеї релігії та атеїзму, церковно- та священнослужителі зазнавали постійних переслідувань та репресій з боку держави (Shaprovskiy, 2015, pp. 192–194).

В Україні у період бездержавності в складі Радянського Союзу населення підтримувало два релігійних напрями – православний і греко-католицький. Обидва напрями утискалися владою СРСР. До періоду перебудови в бездержавній Україні українська православна церква фактично була знищена. Домінувала Російська православна церква (далі – РПЦ), яка фактично була інструментом офіційної влади, що виконував роль наглядача, «захисника соціалістичної Батьківщини», ретранслятора «радянської миролюбної політики» і як інструмент комуністичної влади паралізувала спроби автокефалії в Україні (Kahanov, 2007).

У деяких інших державах соціалістичного табору у ЦСЄ спостерігався нижчий ступінь релігійного гоніння та втручання влади у релігійні сфери. Зокрема, у Румунії та Болгарії, церква не піддавалася систематичним гонінням,

хоча й не мала незалежного від влади авторитетного керівництва. Така підконтрольна церква, будучи елементом єдиної структури комуністичної держави, використовувалася владою в цих державах як ще один інструмент виховання масового патріотизму та одночасно як інструмент легітимізації влади, зміцнення панівного режиму (Каханов, 2007; Ielenskyi, 1999). Знищення ж української православної церкви і домінування РПЦ поглиблювали залежність України від центральної комуністичної влади, повинні були сприяти знищенню патріотичних настроїв, знищенню усвідомлення національної української приналежності та українського патріотизму.

До періоду перебудови в середовищі підконтрольних православних церков у СРСР прояви опозиційних настроїв були спорадичними і не мали системного характеру. Здебільшого вони мали на меті привернути увагу західних країн та світової громадськості до ситуації зі свободою віросповідання в республіках СРСР та інших країнах соціалістичного табору.

У період перебудови режим уже відмовився від форсованого придушення церкви, зосередившись на досягненні максимального контролю над релігійними організаціями та створенні системи науково-атеїстичного виховання. Одночасно перебудова дала імпульс для дискредитації РПЦ, зробивши її об'єктом критики з боку опозиційного національно-демократичного руху.

У 1989–1991 рр. боротьба за відновлення української православної церкви вийшла за суто релігійні інтереси і стала частиною боротьби за дотримання прав людини, складовою боротьби за незалежність України.

Суб'єктом опозиційних виступів у другій половині 1980-х рр. постає рух за відновлення Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ). Це явище є феноменом суто українським, адже бездержавний статус України призвів до того, що Автокефалію Української Православної Церкви по закінченню Другої світової війни під свій контроль повністю взяла Російська православна церква. На відміну від греко-католицької, ця церква не мала в УРСР навіть підпільних інституційних структур. У лютому 1989 р. був створений Ініціативний комітет відродження УАПЦ. Серед рішень Комітету виділялися такі: створювати регіональні комітети відновлення УАПЦ для подальшого злиття їх у Всеукраїнську Православну церковну Раду; рішенням парафіяльних зборів заявити свою відмову від послуху московській православній церкві тощо (Каханов, 2007).

Комуністичний режим СРСР чітко диференціював панівну релігію й усі інші за політичним критерієм. Ідеологічний апарат протягом майже 45 років доклав величезних зусиль для дискредитації і ліквідації греко-католицької церкви та уніатства.

Важна Катерина Анатоліївна, Міщенко Алла Борисівна
Роль громадських рухів на захист прав людини у становленні демократичних режимів Центральної та Східної Європи у період 1989–1991 рр.

В Україні у період перебудови відбувся вихід з підпілля забороненої режимом Української греко-католицької церкви (далі – УГКЦ). Рух українських греко-католиків за легалізацію був складовою частиною протистояння тоталітарній атеїстичній владі та складовою частиною процесів демократизації й українського державотворення у другій половині 80-х рр. ХХ ст. Боротьба за легалізацію УГКЦ одночасно розгорнулася на трьох рівнях – міжнародному, загальносоюзному і республіканському. Греко-католицька церква стала суб'єктом опозиційного руху по відношенню до режиму через намагання дістати власну легалізацію. Опозиційний потенціал УГКЦ і діяльність УГКЦ у формуванні національно-державницької ідеології (та її складових: національної свідомості, патріотизму, морально-етичних норм на засадах християнської релігії тощо) мала загальноукраїнське значення.

Українська специфіка греко-католицького чинника полягає в тому, що на відміну від інших держав Центрально-Східної Європи, Україна мала бездержавний статус, і рух УГКЦ за легалізацію відповідно до заяв уніатських лідерів розглядався як основа національного руху в боротьбі за самостійність України та вихід її зі складу СРСР, створював реальну базу для консолідації антикомуністичних сил. В Україні греко-католицизм був орієнтований на збереження національної ідентичності.

На церковних інституціях України (УГКЦ, УАПЦ) зосереджувалося подвійне навантаження, адже їхня боротьба за легалізацію поєднувалася з потребою створення державності (Kahanov, 2007).

Громадські рухи на захист трудових прав (робітничий і профспілковий рухи). В Україні як і у більшості країн ЦСЄ у 1989–1991 рр. одними з найдинамічніших у боротьбі за права людини стали робітничий та профспілковий рухи. Вітчизняні і зарубіжні вчені, які досліджували це питання, старалися одночасно проаналізувати та оцінити вплив вказаних рухів на хід історії та розвиток держав ЦСЄ, зокрема в нових посттоталітарних реаліях. У другій половині ХХ ст., зокрема, після вторгнення радянських військ до Угорщини у 1956 р., й особливо після Празької весни 1968 р., чимало лівих інтелектуалів поставило перед собою запитання: наскільки СРСР насправді є «соціалістичною» державою і наскільки СРСР дотримує інтереси трудящих Східної Європи? (Riabchuk, 2009, p. 128).

Діяльність профспілок в Україні та більшості країн «соціалістичного табору» у той час не характеризувалася елементами спротиву чи опозиційності. Страйки робітників різних галузей були спрямовані на покращення матеріального стану та умов праці, проти звільнень і падіння рівня життя. Тому значна частина страйкарів довгий час залишалися пасивними спостерігачами й нечастими учасниками боротьби за загальні права людини й

громадянина та за здобуття незалежності в період піднесення соціалістичних революцій.

Робітничі рухи становили собою консервативний тип несистемного об'єднання, головною рушійною силою якого виступала профспілкова організація, що визнавала існуючий соціальний порядок як справедливий. Відповідно, робітничий клас, як зазначає Ю. О. Каганов, абсолютно не характеризувався елементами спротиву чи бунту, й уже точно не був опозиційним до політичної системи, хоча був найчисельнішим (Kahanov, 2008a, p. 143).

Ключовими функціями профспілок є захист і представництво прав та інтересів робітників. Профспілковий захист має забезпечувати: в економічній сфері – розширювальне відтворення робочої сили й економічну ефективність виробництва; у соціальній сфері – гідні умови життя та соціальну справедливість; у духовно-культурній сфері – розвиток здібностей, творчого потенціалу та формування громадянської активності й відповідальності (Lysiak, 2004, p. 79). Ще одним важливим елементом діяльності профспілки має бути функція представника і провідника соціально-економічних вимог трудових колективів у політичну систему. Аналізуючи період боротьби за права трудящих на межі розпаду СРСР, спробуємо окреслити особливості діяльності профспілок.

За радянських часів профспілки, які штучно вмонтовувалися у командно-адміністративну систему і не були незалежними, лише частково виконували свою основну функцію – захист прав та інтересів працівників. Їхня робота зводилася в основному до розподілу частки матеріальних благ, яку держава виділяла у їхнє розпорядження. Тобто традицій і досвіду праці в умовах плюралізму думок, профспілкових структур та роботодавців тогочасні профспілки не мали (Zhenhal, 2009).

Зміни у роботі і функціях профспілок в Україні почали відбуватися наприкінці 1980 рр. під впливом страйкового робітничого руху на Донбасі (1989–1991) (Zhenhal, 2009). Шахтарський страйк охопив 9 областей та претендував перерости у загальнонаціональну акцію спротиву трудящих проти дій / бездіяльності влади. Однак, одразу він не переріс у рух із політичними вимогами до влади, а тому не носив елементів опозиційності до режиму. Зміна ключових вимог до влади та політизація робітничого й профспілкового рухів Донбасу відбулася вже у 1990 р. через повне ігнорування владою вимог страйкарів. Останні висловили недовіру Президенту, парткомам і профспілкам підприємств, вимагали відставки уряду (Horban, 2012, p. 300). Усе це призвело до формування нових незалежних профспілкових організацій, насамперед – Регіональної спілки страйкових комітетів Донасу. Пізніше незалежні

Важна Катерина Анатоліївна, Міщенко Алла Борисівна
Роль громадських рухів на захист прав людини у становленні демократичних режимів Центральної та Східної Європи у період 1989–1991 рр.

профспілкові організації були створені у Харкові, Черкасах та більшості великих і перенаселених робітниками містах України.

Як і в українських робітників, у румунських теж існувала певна лояльність до правлячого режиму, соціально-економічної кон'юнктури. Найбільші виступи шахтарів у Румунії відбулися в 1990 р., коли значна частина робітників регіону Жиу, рушила в столицю Бухарест з метою «захистити молоду демократію» і таким чином підтримати молодь, що вийшла на протести.

У Польщі між сер. 1950-х і кін. 1980-х рр., як зазначає Ю.О. Каганов, після кожної великої політичної кризи робітники відігравали центральну, часто вирішальну роль, аж до краху політичного режиму (Kahanov, 2008a, p.144). Робітничий рух у Польщі став поряд з іншими громадськими організаціями та рухами із захисту прав людини з метою боротьби за зміни в державі, що асоціювалися із національно-визвольною боротьбою за незалежність. Значна частина робітничого руху стала засновником профспілки «Солідарність», яка якісно змінилась вкінці 1980-х рр. та переросла у найвпливовішого гравця на політичній арені країни, ставши наймасовішою політичною партією Польщі.

Важливою особливістю, що відрізняє український робітничий рух від польського, є той факт, що в Україні такий рух не охопив широке коло галузей, а розгортався переважно у шахтарському середовищі. Під знаменами ж польської «Солідарності» у різний час страйкували робітники сталеварних заводів, судноверфей, залізниць та багатьох інших галузей.

Оскільки більша частина індивідуальних, соціальних і економічних прав робітників була формально гарантована законом, їх захист вважався функцією державних органів, а не профспілок. Наприклад, у Чехословаччині це призвело до того, що профспілки були формально дуже «суспільними», займалися широким колом проблем, які безпосередньо до основних завдань профспілок не належали. На перше місце профспілки, як всі і кожний у той час, повинні були ставити «суспільний інтерес», «справу комуністичного будівництва» та ін.

У загальному, діяльність профспілок в умовах соціалістичної системи мала яскраву політичну і «суспільну» виразність, тоді як основна їхня функція – захист економічних інтересів робітників – ігнорувалася. Такий механізм усіляко придушував політичну активність індивіда, поведінка якого могла коливатися між орієнтацією на принципи незмінного порядку і кон'юнктурних моментів (Kahanov, 2008a).

Громадські рухи на захист екологічних прав. Громадські рухи за захист екологічних прав в Україні у 1989–1991 рр. стали ключовим елементом не лише у сфері захисту прав людини, а у важливу складову опозиційної боротьби

проти радянської тоталітарної влади і боротьби за демократію та незалежність України. Екологічні питання, не маючи, на перший погляд, політичного забарвлення, виступили вкрай актуальними для опозиційної боротьби, стали дієвим інструментом впливу на владу (Kahanov, 2008, p. 101).

На відміну від країн ЦСЄ, в українських реаліях радянського часу побудова і обслуговування джерел екологічного забруднення – індустріальних комплексів та енергетичних об'єктів – передбачали переселення мешканців і асиміляцію місцевого населення, нівелювання їх національної ідентичності (Kahanov, 2009, p. 13).

Наприкінці 1980-х рр. в Україні відбулося загострення екологічної ситуації. Незбалансована індустріалізація спричинила серйозне погіршення стану довкілля у республіці. На територію України припадало майже 25 % промислового забруднення, що продукувала радянська економіка. Результати панування тоталітарного режиму та диктату комуністичної партії унаочнила аварія на Чорнобильській АЕС (Havrylenko, 2008, p. 242; Perha, 2019). Найбільше збурення у населення УРСР викликали спроби комуністичної центральної влади приховати правду про аварію, применшити її масштаби і наслідки для здоров'я громадян, несвоєчасні та неповні рекомендації щодо забезпечення населення від впливу радіації. Це породило додаткове невдоволення існуючою політичною системою і переконання, що лише незалежний шлях розвитку України надасть можливість самостійно вирішувати долю атомних станцій, які перетворились на загрозу існуванню української нації (Perha, 2018; Kahanov, 2008, p. 104).

І в Україні, і в багатьох інших країнах Центрально-Східної Європи планування і будівництво енергетичних об'єктів здійснювалося з ігноруванням екологічних вимог та наслідків. Але при цьому на Україну покладалося подвійне навантаження – планування здійснювалося з політичних мотивів, а, отже, крім довкілля руйнувалися й залишки національно-культурної ідентичності (Kahanov, 2008, p. 104).

У суспільстві почало утверджуватись переконання, що причини загострення екологічної ситуації слід шукати у функціонуванні тоталітарної системи, а для республік СРСР – також у перебуванні в складі союзу та колонізаторській політиці щодо них з боку центру. Розв'язання Чорнобильської проблеми почало пов'язуватись з демократизацією суспільства, досягненням суверенітету і отриманням права самостійно вирішувати проблеми розвитку республіки (Perha, 2018). Проте, ступінь розвитку екологічного опозиційного руху в радянській Україні поступався країнам ЦСЄ. В українських умовах боротьба за захист довкілля не мала прямої дії, однак у громадській свідомості вирішення екологічного питання поступово пов'язувалося зі звільненням від

Важна Катерина Анатоліївна, Міщенко Алла Борисівна
Роль громадських рухів на захист прав людини у становленні демократичних режимів Центральної та Східної Європи у період 1989–1991 рр.

колонізаторської політики московського центру та здобуттям Україною незалежності (Kahanov, 2009, p. 13).

Вже у 1987 р. в Україні почали з'являтися перші неформальні об'єднання (клуби за інтересами, політико-культурологічні об'єднання), які досить швидко політизувались. У 1987 р. були утворені: Український культурологічний клуб, «Товариство Лева» (Львів), Клуб «Спадщина» (Київ), Студентське об'єднання «Громада» (Київ) та багато інших груп. У своїй діяльності вони піднімали й екологічні проблеми.

Українська Гельсінська спілка також проклала шлях першим екологічним неформальним групам, зокрема, Асоціації «Зелений світ», яка наприкінці 1980-х рр. перетворилась на найбільш впливову неурядову організацію у цій царині. Діяльність УГС сприяла також формуванню в українському суспільстві кінця 1980-х рр. конкретних екологічних вимог до місцевої і центральної влади, що стосувалися майбутнього розвитку республіки. Члени УГС неодноразово брали участь у відзначенні річниць Чорнобильської аварії, в екологічних мітингах, які наприкінці 1980-х рр. прокотилися Україною. До екологічних протестів і акцій долучалися члени політичних опозиційних організацій. А вимоги щодо екологічних реформ містили жорстку критику існуючої комуністичної влади. У грудні 1989 р. УГС підготувала звернення до уряду Української РСР та Радянського Союзу щодо розвитку атомної енергетики в Україні. Аналіз цього документу вказує на політичний характер цих вимог, адже їхнє виконання передбачало розширення суверенітету України і навіть зміну існуючого в СРСР політичного ладу.

Особливістю українського екологічного руху 1988–1991 рр. є тісний зв'язок з національним і правозахисним рухом, які були складовими більш широкого протестного руху, що охопив більшість регіонів України. Адже як політичні, так і екологічні вимоги, що висували учасники протестів і мітингів, спрямовувалися на зміну існуючого політичного режиму (Perha, 2018).

В українських реаліях екологічний сегмент протестного руху за права людини набув форму політичної боротьби соціальних суб'єктів, у політичній самосвідомості яких виникло невдоволення «системою», політикою влади. Чорнобильська (а відповідно – й екологічна) тема стала однією з ключових у формуванні національно-визвольного руху в Україні, що ставив за мету вибороти незалежність України.

Таким чином, можна зробити висновки, що основні засади громадських рухів за захист екологічних прав в Україні у 1989–1991 рр. набули політичного характеру і стали частиною опозиційного антитоталітарного руху, сприяли розхитуванню основ існуючого тоталітарного режиму і зростанню

протестних настроїв, що зробило внесок у розпад СРСР і здобуття незалежності України (Perha, 2018).

Висновки

В Україні та інших державах, що у свій час входили до т. зв. «соціалістичного табору», а тепер об'єднуються терміном держави Центральної та Східної Європи, майже одночасно у період 1989–1991 рр. було здійснено перехід від тоталітаризму до демократії внаслідок серії анти тоталітарних революцій. Ключову роль у поваленні тоталітаризму та побудові нових демократичних режимів в Україні та інших державах ЦСЄ відіграли громадські рухи на захист прав людини. Такі рухи проявлялися у різних сферах суспільного життя та мали різну інтенсивність. Проте, доцільно виокремити наступні найпотужніші напрями громадських рухів, які були присутні фактично у всіх державах ЦСЄ (зокрема Україні): Гельсінський рух на захист прав людини; молодіжні рухи, спрямовані на боротьбу за демократію і державну незалежність, а також на захист освітніх прав; громадські рухи на захист релігійних, екологічних та трудових прав (робітничий і профспілковий рухи).

Проте, різні країни Центральної та Східної Європи (зокрема й Україна) мали у певній мірі різновекторне спрямування щодо свого подальшого політичного майбутнього. До того ж громадські рухи й організації ставили дещо різні завдання, які прагнули досягти своєю публічною активністю. Корінними відмінностями, які впливали на таку неоднорідність завдань і поглядів, були релігія, культура, рівень самоорганізації соціальних груп та політичний режим. Саме тому ефективність таких рухів в одних країнах була досить високою, а в інших – носила хаотичний та несистемний характер.

Як було доведено у проведеному політико-правовому аналізі, нові громадські рухи та громадські організації в перші роки заснування не завжди мали прямий протестний або яскраво опозиційний характер. Вимоги, які вони висували стосувалися у більшій мірі розширення прав і свобод, зменшення державного втручання в окремі сфери життя, покращення умов соціального та політичного розвитку тощо. Проте, з часом такі громадські рухи у різних сферах суспільного життя дуже часто набували політичного та опозиційного характеру, в деяких країнах ставали важливою складовою національно-визвольної боротьби. Польща та Чехословаччина у даному аспекті стали країнами-драйверами викорінення та якісної зміни комуністичної системи й тоталітарних політичних режимів у межах своїх територій.

Вище проаналізовані з політичної та правової позиції громадські рухи в Україні з часом набули політичного характеру. Вимоги реформ у різних сферах захисту прав людини базувались на критиці існуючої комуністичної

Важна Катерина Анатоліївна, Міщенко Алла Борисівна
Роль громадських рухів на захист прав людини у становленні демократичних режимів Центральної та Східної Європи у період 1989–1991 рр.

влади, пов'язувалися із демократизацією суспільства, досягненням суверенітету, отриманням права самостійно вирішувати проблеми розвитку України. Так, громадські рухи на захист прав людини в Україні у період 1989–1991 рр. у значній мірі стали орієнтовані на збереження національної ідентичності, заклали основу національного руху в боротьбі за самостійність України та вихід її зі складу СРСР.

References:

1. Bush, K. A. (2015). Molodizhnyi rukh v suchasni Ukraini [Youth movement in modern Ukraine]. *Mizhnarodnyi naukovyi forum: sotsiologhiia, psykholohiia, pedahohika, menedzhment* [International scientific forum: sociology, psychology, pedagogy, management], no. 19–20, pp. 84–91.

2. Bychek, S. M. (2014). Dokumenty z istorii Ukrainiskoi helsinskoï spilky u fondakh TsDAHO Ukrainy [Documents on the history of the Ukrainian Helsinki Union in the funds of the CDAGO of Ukraine]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], no. 4–5, (292–293), pp. 152–167.

3. Davyd proty Holiafa: u Kyievi zghaduiut pro istorichnu rol UHS u vidnovlenni nezalezhnosti Ukrainiskoi derzhavy [David v. Goliath: Kiev recollects the historical role of the Ukrainian Catholic Church in restoring the independence of the Ukrainian state] (2018). *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty* [Ukrainian Institute of National Memory]: [website]. Available at: <http://www.memory.gov.ua/news/david-proti-goliafa-u-kyievi-zgaduyut-pro-istorichnu-rol-ugs-u-vidnovlenni-nezalezhnosti-ukrains>.

4. Havrylenko, O. P. (2008). *Ekoheohrafiia Ukrainy* [Ecogeography of Ukraine]. Kyiv: Znannia.

5. Horban, T. Iu., Kotsur, V. V. (2012). Robitnychy rukh na Donbasi u protsesakh suverenizatsii URSR [Labor movement in the Donbass in the processes of sovereignty of the USSR]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa*, no. 5, pp. 294–304. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzypiend_2012_5_25.

6. Horyn, B. (2018). Prychyny i protses stvorennia Ukrainiskoi helsinskoï spilky [Reasons and process of creation of Ukrainian Helsinki Union]. *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty* [Ukrainian Institute of National Memory]: [website]. Available at: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/dopovidi/konferenciya-ugs/prychyny-i-proces-stvorennya-ugs>.

7. Ielenskyi, V. Ie. (1999). Relihiia pislia komunizmu. Relihiino-sotsialni zminy v protsesi transformatsii tsentralno- i skhidnoievropeyskykh suspilstv: fokus na Ukraini [Religion after Communism. Religious and Social Changes in the Process of Transformation of Central and Eastern European Societies: Focus on Ukraine]. *Liudyna i svit* [Human and world], no. 7.

8. Kahanov, Yu. O. (2007). *Relihiinyi chynnyk v konteksti opozytsiinoho rukhu v Tsentralno-Skhidnii Yevropi (druha polovyna XX st.)* [Religious Factor in the Context of Opposition Movement in Central-Eastern Europe (Second Half of the XX Century)]. *Istorychna panorama: Zbirnyk naukovykh statei Chernivetskoho natsionalnoho universytetu* [Historical panorama: Collection of Scientific Articles of Chernivtsi National University], no. 5, pp. 60–88. Available at: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-95.html>.

9. Kahanov, Yu. O. (2008a). *Robitnychi ta profspilkovi rukh yak skladova opozytsiinoi borotby v Ukraini i krainakh Tsentralno-Skhidnoi Yevropy (1980-ti – 1991 rr.): komparatyvnyi pidkhid* [The labor and trade union movement as part of the opposition struggle in Ukraine and the countries of Central and Eastern Europe (1980–1991): Comparative Approach]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu* [Scientific works of the History Department of Zaporizhzhya State University], no. XXII, pp. 142–157. Available at: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/22/22/kaganov.pdf.

10. Kahanov, Yu. O. (2008b). *Uchast molodi v opozytsiinomu rusi v Ukraini ta krainakh Tsentralno-Skhidnoi Yevropy (druha polovyna 1980-kh – 1991 rr.): komparatyvnyi analiz* [Youth Participation in the Opposition Movement in Ukraine and the Countries of Central-Eastern Europe (Second Half of 1980s – 1991): A Comparative Analysis]. *Pivdennyi arkhiv. Serii: Istorychni nauky* [Southern Archive. Series: Historical sciences], no. 28–29, pp. 68–82. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pain_2008_28-29_7.

11. Kahanov, Yu. O. (2009). *Opozytsiinyi rukh v Ukraini i krainakh Tsentralno-Skhidnoi Yevropy (1980-ti – 1991 rr.): komparatyvnyi analiz* [Opposition Movement in Ukraine and Central and Eastern European Countries (1980–1991): A Comparative Analysis]. D.Ed. Zaporizhzhia.

12. Kahanov, Yu.O. (2008). *Ekolohichni vymir opozytsiinoho rukhu v Ukraini i krainakh Tsentralno-Skhidnoi Yevropy (druha polovyna 1980-kh – 1991): komparatyvnyi analiz* [The Environmental Dimension of the Opposition Movement in Ukraine and Central and Eastern Europe (Second Half of 1980s – 1991): A Comparative Analysis]. *Hilea* [Gilea], no. 13, pp. 101–120.

13. Korniiievskiy, O. A., Yakushyk, V. M. (1997). *Molodizhnyi rukh ta politychni obiednannia v suchasni Ukraini* [Youth Movement and Political Associations in Modern Ukraine]. Kyiv : Bratstvo.

14. Kuibida, V. (2018) *Ukrainska helsinska spilka: istorychni zvershennia ta nerealizovani tsili* [Ukrainian Helsinki Union: historical achievements and unfulfilled goals]. *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pam'ati* [Ukrainian Institute of National Memory]: [website]. Available at: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/dopovidi/konferenciya-ugs/ukrayinska-gelsinska-spilka-istorychni-zvershennya-ta-nerealizovani-cili>.

15. Lukianenko, L. (2010). *Do istorii Ukrainiskoi Helsynskoi spilky* [To the history of the Ukrainian Helsinki Union]. Kyiv: Feniks.

16. Lysiak, O. I. (2004). *Pravovi formy uchasti profspilok u rehuliuванні trudovykh vidnosyn* [Legal forms of trade union participation in the regulation of labor relations]. Kharkiv: Natsionalnyi un-t vnutrishnikh sprav.

17. Misiia ta istoriia Spilky [The mission and history of the Union]. (2019). *Ukrainska Helsinska spilka z prav liudyny* [The Ukrainian Helsinki Human Rights Union]: [website]. Available at: <https://helsinki.org.ua/informatsiya/>.

18. Ostrovskiy, V. V. (2015). Pravozakhysna diialnist Z. Krasivskoho [Human rights activity of Z. Krasivsky]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], no. 5, pp. 130–139.

19. Palahniuk, V. (2014). Rozvytok molodizhnogo rukhu v umovakh stanovlennia nezalezhnosti Ukrainy [Development of the youth movement in the conditions of becoming independent of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: Istorii. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny* [Chernivtsi University Scientific Bulletin: History. Political Science. International relations], no. 684–685, pp. 208–213.

20. Perha, T. Iu. (2018). Rol Ukrainiskoi Helsinskoï spilky v rozvytku ekolohichnogo rukhu v Ukraini [The role of the Ukrainian Helsinki Union in the development of the environmental movement in Ukraine]. *Ukrainska Helsinska spilka z prav liudyny* [The Ukrainian Helsinki Human Rights Union]: [website]. Available at: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/dopovidi/konferenciya-ugs/rol-ukrayinskoyi-gelsinskoyi-spilky-v-rozvytku-ekologichnogo-ruhu-v-ukrayini>.

21. Riabchuk, A. (2009). "Formuvannia" i "zanepad" robitnychoho klasu (sproba ohliadu) ["Formation" and "decline" of the working class (try the review)]. *Ukraina Moderna* [Ukraine Modern], no. 3(14), pp. 126–142.

22. Rusnachenko, A. M. (1998). *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini (seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv)* [National Liberation Movement in Ukraine (mid 1950s – early 1990s)]. Kyiv : Olena Teliha Publishing House.

23. Shapravskiy, S. (2015). Modeli derzhavno-tserkovnykh vidnosyn: yevropeyskyi kontekst [Models of State-Church Relations: A European Context], *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Serii "Istorychne relihiieznavstvo"* [Scientific notes of the Ostroh Academy National University. Historical Religious Studies Series], no. 12, pp. 183–198.

24. Zelenko, H. I. (2007). *Politychna matrytsia hromadianskoho suspilstva: dosvid krain Vyshehradskoi hrupy ta Ukrainy* [The Political Matrix of Civil Society: The Experience of the Visegrad Group and Ukraine]. Kyiv: Znannia Ukrainy.

25. Zhenhal, K. V. (2009). Rozbudova profspilkovoho rukhu Ukrainy v roky nezalezhnosti [Development of trade union movement of Ukraine in the years of

Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти

Випуск 5 (2020)

ISSN (print) 2616-745X; ISSN (online) 2616-7794

---

independence]. *Intelihentsiia i vlada* [Intelligentsia and power] no. 16, pp. 113–120.

Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2009_16_12.

© Важна К. А., Міщенко А. Б., 2020